АЖӘАХӘ:

«Аԥсадгьыл абзиабареи аԥсуареи аҵаӷәцәа рылаазара ахатәы бызшәеи алитературеи рурокқәа раан».

Гәдоуҭатәи аԥсуа абжьаратә школ №2
аԥсуа бызшәеи алитературеи рырҵаҩы
Барцыц Римма Золотинцка-иԥҳа

Гәдоуҭа, 2019ш.

Аԥсадгьыл абзиабареи аԥсуареи аҵаҩцәа рылаазара ахатәы бызшәеи алитературеи урокқәа раан

Еиҵагыло абиԥара ииашаны раазара еиҳау ус ыҟам аԥсҭазаараҿ ианакәзаалак.

Аԥсадгьыл абзиабареи аԥсуареи аҵареи аазареи рус аҿы иааныркылароуп ихадароу аҭыԥ иахьатәи аамҭаз ҳашколқәа рҿы. Аԥсуа еилкаараҿы аԥсадгьыли аԥсуареи иузеиҟәымҭхо еилоуп.

Нас иабантәалаго аԥсадгьыл абзиабареи аԥсуареи реилкаара?

Ахәыҷы иаазара ахы ахьакуа аҭаацәара рҿоуп. Аԥсадгьыл абзиабарагьы ахәыҷы ишьа иалалароуп, ида иҭалароуп иан лгәыҳәԥыхш иаланы (иазгәаҭатәуп иахьа гәыҳәԥыхшла ахәыҷқәа заазо рхыԥхьазара маҷхеит акәымзар).

Ахәыҷы ашьҭыбжьқәа иаҳауа даналаго, раԥхьатәи амшқәа инадыркны, илымҳа иҭаҩуазароуп, игәы иқәыҩроуп иан лашәа хаа-агарашәа «Шьышь-наани» (уигьы зҳәо маҷуп акәымзар).

Асаби ибо даналаго, раԥхьаза илаԥш иҵашәо аилкаарақәа, адыррақәа: иан, иаб, ианду, игара, иуаҭах рыла иалагоит Аԥсадгьыл.

Нас аԥсуа хәыҷы дызҳацыԥхьаза иԥсадгьыли аԥсуареи реилкаара ҵаулахоит иааикәыршаны иаҳауа абызшәеи иибо ахҭысқәеи рыла. Ахәычы ихатә еилкаарақәеи идыррақәеи ҵаулахоит есааира ашкол аҿы. Аҵаҩы ихаҭара ашьақәгылараҿы ацхыраара ду ҟарҵоит аҭаацәа, аҵара аус знапы алаку зегьы.

Ишаҳҳәахьоу еиԥш, аԥсадгьыл абзиабара алагоит аҭаацәа рыла, ан лгарашәала, аҩны-агәара, амҩаду, аҳабла, ақыҭа, ақалақь…

Аԥсадгьыл абзиабара иаҵанакуа даара ирацәоуп, уи алагоит имариоу аилкаарақәа рыла. Аԥсадгьыл абзиабара алагоит амҷала.

Аҵаҩы имаҷу адыррақәа еихаҳауа, ирҵауло, ирҭбааууа дазкылугароуп иԥсадгьыл ду ахь.

Иахьа аԥсуа иԥсадгьыл Егри Ԥсоуи ирыбжьаку атәылаҿацә ауп. Аҵаҩы шықәсылеи класслеи дызҳацыԥхьаза ирыцҵалатәуп идыррақәагьы. Аҵаҩы идыруазароуп Аԥсны аҳәаақәа ԥыхьа акырза ишеиҳаз. Аԥсны Мраҭашәаратәи аҳәаа Ԥсоу ишахыгаз (ишахысуаз), Ҭҟәаԥсынза ишыназоз, уи дырҵабыргуеит аҿаԥыцтә ҳәамҭақәа, асахьаркыратә литератураҿы иаҳԥыло ахҭысқәа Саҭанеи-Гәашьа неиааирҭас иахьлымаз Бзыԥи Ҟәыбина аԥшаҳәеи шракәыз.

Иуа Коҕониа ипоема «Зосҳан Ачбеи Жанаа Беслан иҧацәеи» аҿы ҳаҧхьоит: «Шаҧсыҕ инхоз Зосҳан Ачба…».

Б.Шьынқәба иҭоурыхтә роман «Ацынҵәарах» ҳанахцәажәо, аҵаҩцәа рыхшыҩ азаҳашьҭроуп абарҭ иаҳҧыло ахҭысқәа, афактқәа. Алада Урыстәылаҿы иаҳҧыло аҧсуа хьызқәа аз. Мзымҭа, Кәдеиҧсҭа, Хәосҭа, Быҭха уҳәа егьырҭ ахьызқәагьы агәра удырҕоит аҧсуа иҧсадгьыл Аҧсны аҳәаақәа акырза ишеиҳаз. Арахь Мрагыларахь Аҧсны аҳәаақәа назон Қәҭеишьынза. Зны Қәҭеишь Аҧсуа ҳәынҭқарра иаҳҭынраны ишыҟазгьы раҳәалатәуп, хымҧада. Уи шьақәҳаргәҕәоит аҵыхәтәантәи аамҭазы ашколтә программа иалоу В.Амаршьан ироман «Аҧсҳа Леон» ала.

Иарбан дгьылзаалак изтәу амилаҭ дахызароуп, даҧшәымазароуп. Уи адгьыл ианыкәымҩы изтәу ажәлар рхатәы бьзшәа, уи зыҧсадгьылхом.

Ашәышықәсқәа зегь рыҩнуҵҟа аҧсуа жәлар зықәшәалоз (ирхыргалоз) аҭоурыхтә зыбларақәа ракәхап ас изыркьаҿыз ҳаҧсадгьыл аҳәаақәа.

Араҟа ираҳәатәуп ҳара ҳазхаану Гал араион Қырҭтәыла иахәҭакхарц егьшагмыз аибашьра (1992-1993) ҟалаанза. Иахьагьы Гал араион иқәынхо ауааҧсыра рзы ари азҵаара цқьа избым.

Ҳара ҳаҧсадгьыл иамеханакуа атерриториа мыцхәы идумзаргьы, уи иамоуп аҳәынҭқарра дуқәа ирымоу ахәҭақәа зегьы, аҧсаатә иагьа ихәыҷызаргьы, ашьауардын иамоу ахәҭақәа зегьы шамоу еиҧш.

Иаҳгәалаҳаршәап М.Лашәриа иажәақәа:

Атәыла хәыҷ ыҟоуп,

Аҧсадгьыл хәыҷ-мап!

Еиҕьны аҳәара уадаҩзар ҟалап. И.Ҭарба иажәеинраала «Са саҧсуоуп» ахы инаркны аҵыхәанза аҧсадгьыли аҧсуареи рыбзиабара агәылжжоит. Шаҟа дрызгәдуузеи иҧсадгьыли имилаҭи! Иқәиргыло азҵаара: «Иабахәыдоу са смилаҭ?!» аҵаҩы инарҵауланы дазҳархәыцроуп.

Иаанагозеи ажәа «аҧсадгьыл»? Еилҳаргап еилазаарала: аҧсы+адгьыл. Иқәҳаргылап азҵаара: «Синонимс иамоузеи ари ажәа?» Аҭак: «Аҧсынтәыла». Ари ажәагьы еилҳаргап:аҧсы+атәыла. Иаҳаҧшааз асинонимқәа Аҧсадгьыл-Аҧсынтәыла еиҿыршәшәо

ҿааҳҳар, иҳарҭоит аилкаарақәа: аԥсуа идгьыл, аԥсуа итәыла-ҳазкылсуеит абас еиԥш иҟоу аилкаарақәа рахь «Аԥсадгьыл → Аԥсынтәыла, Аԥсынтәыла→ аԥсуа итәыла». Абарҭ ажәеицааирақәа ирзықәҳаргылап азҵаара: «Изтәыда ари адгьыл, ари атәыла?» Аҭак еилкаауп: «Аԥсуа».

Абас ҳазкылсуеит аԥсуа милаҭ рхаҭара шьақәзыргыло Аԥсуара аилкаарахь.

Аԥсуареи Аԥсадгьыли иузеиҟәымҭхо еилазароуп аԥсуа ихдырраҿы.

Аԥсадгьыл абзиабара аназгәаҳҭо, ихьысҳамхароуп аԥсуара азҵаарақәагьы. Иарбан ҩымҭазаалак, урокцыԥхьаза арҵаҩы инаҵшьны иазгәеиҭароуп арҭ аилкаарақәа имариазоу зҵаарала. Иқәҳаргылар ҟалоит абасшәа азҵаарақәа.

1. Иахьзузеи (зыхьз ахыда уара уахьынхо амҩаду? (Нарҭаа, Кьараз, Д.Гәлиа, П.Шьаҟрыл…).
2. Иабантәаагоу ари ахьз? Аҵаҩы иҟаиҵо аҭак арҵаҩы ихарҭәаауа, ирзымдыруа аҵҵо иазкылигоит аԥсадгьыл адыррахь.
3. Зыхьз ахыда ҳашкол? (Н.Лакоба, В.Аргәын, Ф.Аҩзба).

Уи дызусҭоу аҵаҩы иҭак араҟагьы ихарҭәаауа арҵаҩы дазкылсуеит иԥсадгьыли иҭоурыхи рдыррахь, уи абзиабарахь.

Алитературеи абызшәеи рурокқәа зегьы рҿы аҭыԥ амазароуп аԥсадгьыл абзиабара рылаазара атәы зҳәо аҭыԥқәа. Уи, хымԥада, аԥсҭазаара иаҿырԥштәуп, дара ирдыруа, излагылоу аамҭа иаҿырԥшны. Аԥсны араионқәа (ақалакьқәеи ақыҭақәеи) зегь рҿы зыргылара иаҿу афырхацәа рбаҟақәа ирыдҳәаланы ираҳәалатәуп, урҭ абаҟақәа ирну рахьтә хаҭала дара ирдыруаз, ирҭынхаз, иргәылаз ирыхцәажәарц иаазыркьаҿны.

Убарҭ ирыдҳәаланы аҵаҩы дазкылхгароуп иара ифырхаҵара злаарԥшхо. Аҵаҩы ифырхаҵара: илеишәа, иҵара, ашколтә ԥсҭазаара ихы шалаирхәуа, иҩызцәа дшырзыҟоу злазгәарҭо ашкол аҿы.

Иахьа Аԥсни аԥсуааи ирымоу ахақәиҭреи ахьыԥшымреи рышьақәырӷәӷәаразы дара аҵаҩцәа руалԥшьа дууп аԥсадгьыл аҿаԥхьа. Ираҳәалатәуп уаҵәтәи аԥсадгьыл аԥеиԥш дара рнапаҿы ишыҟало, уи ахьчарагьы, аихаҳарагьы, аршәҭкакачрагьы, аекономика ашьҭхрагьы. Уи ала дара ишырыхьчо рҭаацәа, ишеиӷьартәуа дара рыбзазара.

Афырхаҵара, аԥсадгьыл абзиабара аарԥшра аибашьраҿы маҵара акәзам иахьаарԥштәу.

Ҳашкол атҵзамцқәа анаҳҵәаҕәо, ҳазхатәоу апартақәа анҭаԥаҳҟо, ашкол аӷонуҵҟеи акәша-мыкәшеи агәам анкаҳажьуа ари шфырхаҵарам, аԥсадгьыл абзиабара ишатәым ргәаҵаҿы анагара, арҵаӷы иаҵкысгьы ируалԥшьоуп иҿырԥшыгоу аҵаӷоцәа.

Алитератураҿ ҳазхысуа аӷоымҭақәа зегьы ирныԥшуеит аԥсуара. Џьара еиҳа ихарҭәааупганк, џьара еиҳа инарҵауланы иаарԥшуп даеа чыдарак. Иаҳҳәап, А.Гогәуа иажәабжь «Аӷыхәа» ҳанахысуа, хымԥада, аҵаӷоцәа рыхшыҩ азаҳашьҭроуп аԥсуа нхара аиҿкаашьа, уи алагьы иазкылхҕап аԥсуара ачыдара аӷоымҭа ишаныԥшуа.

Иқәҳаргылар алшоит абасшәа азҵаарақәа:

1. Еиҿшәырԥшы аԥсуа инхара аиҿкаашьеи даеа милаҭк рынхареи.
2. Изыҭбааузеи аԥсуа иашҭа?

Абраҟа арҵаӷы дазааҭгылоит аԥсуара ачыдаракәа, уи зыхҟьо амзызқәа (араҟа арҵаӷы аԥсуара дахцәажәоит) Д.Гәлиа иажәабжь «Атәым жәӷоан аҵаҟа» ҳанахысуа, аҵаӷы ихшыҩ азышьҭны дазҳархәыцроуп. «Бзиала уаабеит,уеыжәҵ!»- иҳәан, иеышькыл даацагьежьит. Елҟан иаԥсшәаҳәашьа, иааиз дшиԥылаз абарҭ зегьы аԥсуара ишачыдароу.

Б.Шьынқәба ироман «Ахаҳә еиӷоса» ацыԥцәахақәа ҳаныр хысуа, аҵаӷоцәа азхьаҳарԥшыроуп, ргәаҵанза инагатәуп аԥсадгьыл абзиабареи аԥсуареи иузеиҟәымҭхо, еилаҵәо аԥхьаӷо ишизнеиго. Ахәычы, ан, аб, анду… рахь имоу абзиабара дышкылнаго Аԥсадгьыл абзиабарахь, насгьы аԥсуара иачыдароу аҭаацәа реизыҟазаашьа (абхәеи аҭацеи, абхәындеи аҭацеи рыбжьара), аԥсуа ԥацха архиашьа уҳәа шаҟа зҵаара аԥсуара иахьҟәырчахақәоу цәырцуазеи аӷоымҭаҿы.

Аԥсуара аҵарагьы аҭҵаарагьы иузеилымхуа еидҳәалоуп.

Аҵаӷоцәа ираҳҭар ҟалоит абас еиԥш иҟоу азҵаарақәа:

1. Уаб ианшьцәа ирыжәлоузеи?
2. Уан ланшьцәа?
3. Жьрацәарала иузыҟоу уҭынхацәа рыжәлақәа?
4. Ууацәа?
5. Еиқәыԥхьаза уабшьҭра рахьтә иудыруа абиԥарақәа.
6. Аԥсшәеибыҳәара чыдарақәас иамоузеи?
7. Аџьабааи агәырҕьареи рҿы аныҳәаҿақәа еиԥшума? Избан?

Убас даара ирацәоуп арҵаӷы имӷоаԥигаша, дыззааҭгылаша азҵаарақәа аԥсадгьыли аԥсуареи аҵаӷоцәа деилыркааереи рыбзиабареи рызнагараҿы. Ииашаны аазара иахәҭакуп аԥсадгьыл абзиабара, аԥсуарагьы аԥсуа изын.